

Məhəmməd Füzuli – Seyid Əzim Şirvani – Əliəğa Vahid Azərbaycan qəzəlinin üç sütunu

Vaqif Yusifli
Filologiya elmləri doktoru
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

Vaqif Füzuli şeirinin pərəstişkarıdır. Saatlarla Füzuli qəzəllərini onların mənasını dərk edə-edə, sirlərini aç-aça əzbər deyə bilər. Mənə elə gəlir ki, Füzuli Vaqif Yusiflinin ədəbiyyatda, bir növ, məhək daşdır.

Xalq yazıçısı ANAR

Annотasiya. Məqalədə dahi şair Məhəmməd Füzuli, Seyid Əzim Şirvani və Əliəğa Vahidin qəzəllərindən söz açılır. Burada klassiklərin yaradıcılığı dövrünə görə araşdırılır, müqayisə olunaraq təhlil olunur. Bu böyük şeir dühaının əsərləri ilə dərindən tanış olanda insanı heyrat bürüyür. Biz bu nadir və qadir şeir ustasının, qəlblər mühəndisinin, lirik əsərlərinə səcdə edərək mütaliə edir və təhlil edirik. Beş əsrdən çoxdur Füzuli şeiri poeziyamızın ab-havasına qarışır, bütün meridianlarda öz rənglərini, poetik naxışları ilə bəzəyir. Seyid Əzimin Füzuli qəzəllərinə nəzirləri çoxdur. Ancaq bunları, sadəcə, nəzirə hesab etmək doğru olmazdı. Bu qəzəllərdə Seyid Əzimin özünəməxsus şair fərdiyyəti, üslubu diqqəti cəlb edir. Əliəğa Vahid isə Azərbaycan qəzəlinə konkret Vətən obrazını – Azərbaycanı gətirdi. Vahidin qəzəllərində təşbihlər, metaforalar, ədəbi təsvir və bədii ifadə vasitələri sadəliyi ilə diqqəti cəlb etsə də, fəlsəfi ürfani fikirlərə də rast gəlinir.

Açar sözlər: Füzulinin qəzəlləri, Seyid Əzim və Vahidin qəzəlləri, bədii ifadə, poetik fərdilik

Məqalə tarixəsi: göndərilib – 09.09.2024; qəbul edilib – 20.09.2024

Mahammad Fuzuli – Seyid Azim Shirvani – Aliaga Vahid three pillars of the Azerbaijani ghazal

Vaqif Yusifli
Doctor of Philological Sciences
Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS

Abstract. The article discusses the ghazals of the great poets Mahammad Fuzuli, Seyid Azim Shirvani, and Aliaga Vahid. Here, the creativity of the classics is examined, compared, and analyzed according to their period. When one becomes deeply acquainted with the works of these great poetic geniuses, one is amazed. We read and analyze the lyrical works of this rare and capable master of poetry, the engineer of hearts, in awe. For more than five centuries, Fuzuli's poetry has

been mixed into the atmosphere of our poetry, decorating all meridians with its colors and poetic patterns.

Seyid Azim has many naziras (imitations) to Fuzuli's ghazals. However, it would not be right to consider them simply nazira (imitation). In these ghazals, Seyid Azim's unique poetic individuality and style attract attention.

Aliaga Vahid, on the other hand, brought a specific image of the Motherland - Azerbaijan - to the Azerbaijani ghazal. Although Vahid's ghazals attract attention with their similes, metaphors, literary descriptions and simplicity of artistic expression, philosophical and mystical ideas are also found.

Keywords: Fuzuli's ghazals, Seyid Azim's and Vahid's ghazals, artistic expression, poetic individuality

Article history: received – 09.09.2024; accepted – 20.09.2024

Giriş / Introduction

Füzuli qəzəli – Füzuli eşqi. Böyük ədibimiz, görkəmli ədəbiyyatşünas, professor Mir Cəlal Paşayev “Füzuli sənətkarlığı” monoqrafiyasını belə başlayır: “Belinski sənətkarların yaradıcılıq ilhamını təbiət hadisələri ilə müqayisə edərək bəzisini şampanski kimi köpüklənən qazlı suya, bəzisini yaşıl kənarlı arxlardan gülərək axan duru suya, bəzisini isə kükrək dalğalarıla aşib-daşan Nəqarə şəlaləsinə, bir qismini isə sahilləri və dibi görünməyən, yeri-göyü əks etdirən mühit dənizlərinə bənzədir. Füzulinin sənəti, şübhəsiz ki, axırıncılardandır. Bu böyük şeir dühasının əsərləri ilə dərindən tanış olanda heyrat bizi götürür. Biz bu nadir və qadir şeir ustasının, qəlblər mühəndisinin, “könlülük sultanı”nın hətta ayrı-ayrı lirik əsərlərinə səcdə etməkdən özümüzü saxlaya bilmirik”.

Mir Cəlal müəllimin bu mülahizələrini Füzuli sənəti haqqında ən sanballı fikirlərə bir müqəddimə hesab etmək olar. Təbii ki, bu yazıda biz ilk sırada qəzəldən söhbət açmaq istəyirik.

*Qəzəldir səfərbəxti-əhli-nəzər,
Qəzəldir güli-bustani-hünər.
Qəzəl bildirir şairin qüdrətini,
Qəzəl artırır nəzimin şöhrətini.
Qəzəl də ki, məşhurlar-dövrən ola,
Oxumaq da, yazmaq da asan ola. [4, s.44]*

Füzulinin “Leyli və Məcnun” poemasının giriş hissəsində qəzələ məhz belə bir tərif verilir və bu tərif təkcə poetik tərif deyil, şairliklə alimliyi müstəsna dərəcədə özündə birləşdirən bir sənətkarın estetik görüşlərini əks etdirir.

Füzulinin klassik şeir şəkillərinin əksəriyyətinə müraciət etdiyi məlumdur: tərəcibəndlər, tərkiyəbəndlər, mürəbbəzlər, müsəddəslər, mürəbbelər, qitələr, rübailər, qəsidələr, marsiyələr də Füzuli qələmində öz klassik zirvəsinə yüksəlib. Ancaq Füzuli qəzəldə olduğu qədər heç bir digər şeir formasında seyr göstərməmişdir.

Azərbaycan qəzəli, hətta deyərdik ki, Şərq qəzəli məhz Füzuli nümunəsi ilə poeziyanın ən yüksək zirvəsinə fəth etmişdir. Xaqani Şirvani də, Nizami Gəncəvi də, Hafiz Şirazi də, Nəvai də, Cami də, Nəsimi də, Xətayi də böyük qəzəl ustalarıdır, lakin dünya ədəbiyyatında sonet deyində Şekspir, rübai deyində Xəyyam yada düşdüyü kimi, qəzəl deyində də Füzuli xatırlanır. Füzuli qitələrinin birində yazırdı:

*Ol səbəbdən farsı ləfz ilə çoxdur nəzm kim,
Nəzmi-nazik türk ləfz ilə ikən düşvar olur.*

*Ləhcəyi-türki qəbuli-nəzmi-tərkib etməyib
Əksərən əlfazi nəmərbutü nahəmvar olur.
Məndə tovfıq olsa, bu düşvəri asan eylərəm,
Novbahar olğac tikəndən bərgi-gül izhar olur.* [4, s.383]

Füzuli, ilk növbədə, “düşvəri asan edib”. Yaşar Qarayevin təbirincə desək, “Füzuli Dante, Şekspir və Puşkin işini milli ədəbiyyatımızda realizə etmişdir. Təsəvvür edin, o, türkçə yazmasaydı, tarix və şeir nə qədər kasıblaşardı.

Əsas hissa / Main part

Mətləbi uzatmaq istəmirəm. Füzulinin və eləcə də onun sələflərinin (Yusif Balasaqunlunun, Əlişir Nəvainin) türkçə yazmağın çətinliyini etiraf etmələri əbəsd deyildi, çünki türkçə “tikənsiz çiçək” yaratmaq üçün böyük “bağban işi” görmək lazım idi, Nəsimi və Xətayi bu missiyanı şəərəflə yerinə yetirdilər, Füzuli isə bu ənənəni elitar ənənə səviyyəsinə qaldırdı. “Füzuliyə qədər çox uzun müddət bədii sözün bətninə və mətninə fars dilini ruh kimi daxil etməmişdilər. Füzuli yad ruhu doğma bədənə qovdu və özü bu məkanda hakim Ruh oldu” (Yaşar Qarayev). Füzulidə, doğrudan da, çətin anlaşılan sözlər, ifadələr, söz birləşmələri az deyil, ancaq elə beytlər, elə misralar, hətta elə bütöv şeir mətni var ki, onları oxuduqca Füzuli ilə bizim aramızdakı beş əsrlik zaman məsafəsi bir anda yox olur:

*Könlüdə min qəmin vardır ki, pünhan eyləmək olmaz,
Bu həm bir qəm ki, el tənindən əfqan eyləmək olmaz.
Nə müşkül dərd olursa bulunur ələmdə dərmanı,
Nə müşkül dərd imiş eşqin ki, dərman eyləmək olmaz.* [3, s.57]

Firidun bəy Köçərli yazırdı: “Füzulinin özü həqiqi aşiq olduğu üçün kəlamı daxi başdan-ayağa aşiqanədir. O pakizəlik və ləfəzət və o naziklik və nəzakət ki, Füzulinin şeirlərində hiss olunur, heç bir şairin kəlamında o dərəcədə məhsus deyildir. Biləfərq Füzulinin hansı qisim kəlamını mütləq etmək istəsəniz, buyurun, onun hüsn-təsirini öz vücudunuzda dərk edəcəksiniz. Və bu təsirdən içəri ələminizin bir növ təmizlənilib paka çıxacaqdır, fikir və xəyalınız sizi başqa bir ali məqama – mənaəviyyat ələminə tərəf çəkəcəkdir”.

Füzulinin qəzəl dünyasında iki söz – EŞQ və AŞİQ daha çox hallanır və Füzulini “Leyli və Məcnun” poeması da daxil olmaqla, bu iki söz olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil. Alimlər bir neçə əsrdir ki, Füzuli eşqinin real, yaxud qeyri-adiyi barədə mülahizələr söyləmiş, bəzən bu eşqin sırf Tanrıya, bəzən də Yer gözəlinə aid edildiyini söyləmişlər. Hər iki mülahizədə, şəksiz ki, yalan yoxdur, lakin bunları bir-birindən təcrid etmək olmaz. Mir Cəlal müəllimin bu fikrinə tam haqq qazandırırıq ki: “Bu eşq, adi insanın deyil, çox yüksək, daxili ələmi etibarilə çox zəngin bir simanın, nadir bir şəxsiyyətin eşqidir. Füzuli lirikasında yüksək bir şəxsiyyətin dərin bir məhəbbətdə sanki “əridiyini” görürük”. Bəs Füzuli qəzəllərində başlıca məsdər kimi diqqəti cəlb edən EŞQin mahiyyəti barədə nə deyə bilərik? Məncə, EŞQin mənasını Füzulinin özü qədər heç bir alim bu qədər doğru-dəqiq izah edə bilməyib:

*Qəd ənərəl-eşqü lil-üşşaqi minhacəl-hüda
Saliki-rahi-həqiqət eşqə eylər iqtida.*

*Eşqdır ol nəşeyi-kamil kim, ondandır müdam
Meydə təsviri-hərərət, neydə təsiri-səda.* [4, s.51]

AŞİQ obrazı bütün klassik Şərq ədəbiyyatının əsas qəhrəmanıdır. Təsəvvüfdə rəmzlər və simvolik yozumlara müraciət etsək, Aşiqin – mürid, salik, dərviş, səyyar, arif və s. mənaları ifadə etdiyini görürük. Əlyar Səfərli “Divan ədəbiyyatı sözlüyü”ndə (Bakı, 2014) Aşiqə belə tərif verir: “Divan ədəbiyyatında aşiq həm də şairdir. Aşiq eşq ilə bağlıdır, aşiq sözü eşq sözündən eyni kökdən törəmişdir. Hər şair öz şeirlərində aşiqdən bəhs açarkən özünü vəsf edir, öyünür, öz duyğu və düşüncələrini qələmə alır. Təsəvvüf geirində aşiq Allaha qovuşmaq istəyən bir insandır, məşuqə isə Allahın təmsalidir”. Füzulışünas Gülşən Əliyeva-Kəngərli isə füzuliyənə məhəbbətin səciyyəvi xüsusiyyətlərini, daha doğrusu, Aşiqin tam xarakteristikasını 21 bölgədə şərh edir və bunun özü də onu sübut edir ki, Füzulinin qəhrəmanı Qəmin bütün mərhələlərini yaşayır (sevgilinin ilahiləşdirilməsi, qəmsevərlik-kədəre vurğunluq, sevgilinin zülmkarlığı və dəşürəkliyi, hicranın və sevgilinin zülmünün şirinliyi, bəlayə sevinmək, taleyə boyun əymək, aşiqin ah-fəğanlığının göylərə ucalması, daha çox zahiri görünüşcə məcnunluq, divanəlik, əslində isə, aqillik, rəqibin xoşbəxtliyinə qışqırmaq, eşqin günah sayılmasına etiraz və s.).

Biz Aşiq obrazı ilə bağlı füzulışünasların fikir və mülahizələrini burada təkrar etmək niyyətində deyilik. Yalnız bir fikri bu obraz üçün daha səciyyəvi hesab edirik: “Bütün klassik tarixi boyu, demək olar ki, ta XIX əsrə qədər poeziyamızın tipik tragik qəhrəmanı aşiqdir. Hakim ictimai normalara, adət və əxlaqa müxalifət təşkil edən aşiq cəmiyyətlə mənəvi mübarizədə eşqi və vəfanı da həqiqi bir qəhrəmanlıq, kamal və hünar səviyyəsinə qaldıra bilir” [2, s.22].

Füzulinin “aşiq” rədifli bir qəzəli var və bu qəzəldə aşiqin və aşikliyin mahiyyəti obrazlı şəkildə öz təcəssümünü tapır. Qəzəlin bir neçə beytinə müraciət edək.

*Mənə məqsud tərk-i-eşq idi, vəh kim məni hüsnün
Olub gün-gündən əfzun, qıldı gün-gündən bətor aşiq.*

(Mənim məqsədim eşqi tərk etmək idi, ah ki, sənin gözəlliyin gün-gündən çoxalıb, hər gün məni daha artıq aşiq etdi).

*Çəmənə paybusından olubdur səbzələr xürrəm,
Həmin bir səbzəyə olmağa ələmdə yetər aşiq.*

(Çəmənlikdə otlar sənə ayağını öpməkdən sevincək olmuşlar. Ələmdə həmin otlar qədər olmağa aşiq yetər. Yəni bütün aşıqlar o yaşıl otlar kimi gözəlin ayaqlarını öpmək arzusunda dirlər).

*Qılırsan min cigər qan, hər yana baxdıqca, ey zalım,
Nə baxmaqdir bu, hərdəm qandan alsın bir cigər aşiq?*

(Ey zalım, hər yana baxdıqca min cigər qan edirsən, bu nə baxmaqdir, aşiq hər an bir ciyəri hardan alsın?)

*Nə pərvanə doyar bir şölayə, nə şəm bir aha,
Füzuli, sanma kim, bənzər sənə ələmdə hər aşiq.* [4, s.197]

(Pərvanə və şəm klassik şeirdə vəfa rəmzi, “sadiq aşiq” obrazlarıdır. Oda aşiq olan pərvanəni bir şölə yandırır. Yana-yana əriyən, ağlar bir aşiqi yandıran şamı da xəff bir meh, nəfəs söndürür. Təkcə həqiqi aşiq ah çəkə-çəkə göz yaşı tökür, ayrılıq oduna dözdür. Bu səbəbdən də ona heç kəs bənzəyə bilməz).

(Füzulinin “aşiq” rədifli bu qəzəlinin şərhçi füzulışünas Samət Əlizadənin “Şah beytlər” (Bakı, 1995) kitabından götürüldü).

Füzulini söz sənətinin mahir rəssamı adlandırılan səhv etməmişlər. Şərqdə miniatur sənətinin yaratdığı möcüzələri xatırlayın. Əlyazma kitablarını bəzəmək üçün alınan rənglərin yaratdığı o rəsm əsərləri həcmnin kiçikliyinə baxmayaraq, indi də göz oxşayır. Təbrizdə, İsfahanda, Marağada, Qəzvinə Sultan Məhəmmədin, Mirzə Əli Təbrizinin, Sadiq bəy Əfşarın, Kəmaləddin Behzadın, Ağamirək İsfahaninin yaratdığı bu sənət inciləri təsviri sənət nümunələri kimi indi də heyranlıq doğurur. Füzulinin də qəzəlləri, bu qəzəllərin ayrı-ayrı beytləri və bu misralarda canlanan canlı insan münasibətləri, romantik səhnələr də həmin o miniaturları xatırladır. Onun təşbihləri, istiarələri, mübaligələri, təlmihləri (şeydə şairin müəyyən bir hadisəyə işarə etməsi) o qədər zəngin və orijinaldır ki, Füzulidən sonra gələn şairlər qəzəllərində bu məharəti göstərməyə can atmışlar. Cəfər Cəbbarlının ifadəsiylə desək: “Şairlər, ədiblər Füzulini ötmək deyil, bəlkə ona yetişmək və var qüvvələri ilə öz əsərlərini Füzulinin əsərlərinə bənzətmək və beləliklə, ədəbiyyatı qurduğu nöqtəyə varamıyağa və orada bərkitməyə çalışırlardı”.

*Bu qəmlər ki, mənim vardır, bəirin başına qoysan,
Çıxar kafər cəhənnəmdən, gülər əhli-azab oynar.* [5, s.173]

Füzuli deyir ki, mənim bu qəmlərim ki var, dəvənin başına qoysan, kafər cəhənnəmdən çıxar, orada əzab çəkənlər gülüb-oynarlar. Bundan böyük mübaligəyə rast gəlmisinizmi?

*Tabi-suzi-sinədən əskiltməsaydı göz nəmi,
Göz yumub açınca seyləbə verərdim ələmi.* [5, s.184]

Füzuli deyir ki, əgər aşiqin sinəsində yanan eşqin hərarəti gözlərindəki nəmi əskiltməsaydı, o, göz yumub-açınca dünyanı selə qarq edərdi.

*Yərdən, ey dil, göyə qovmuşdu sirişkin mələki,
Anda heç qoymayacaqdır oları afaqını.* [5, s.149]

Füzuli deyir ki, ey qəlbim, sən o qədər göz yaşı tökdün ki, mələklər yerdə qala bilməyib göyə qalxdılar, amma göyə ucalan fəryadın onları orada rahat qoymayacaqdır.

Bu sətirlərin müəllifi az-çox klassik poeziyamıza vurğun bir şəxsdir və Füzuli heyranıdır. Təkcə Füzulini deyil, klassik poeziya nümunələrinin əksəriyyətini (xüsusilə qəzəl ədəbiyyatını) döndə-döndə mütaliə edir, ən çox klassik poeziyada işləyən bədii təsvir vasitələrinə diqqət yetirir. Və etiraf edir ki, Füzuli qəzəllərində olan bu möcüzələrə heç bir şairdə təsadüf etməyib.

Beləliklə, biz Azərbaycan qəzəlinin “Füzuli mərhələsi”ni xüsusi qeyd etməliyik. Bu mərhələ hələlik qəzəl ədəbiyyatımızın zirvəsidir.

Qəzəlin Seyid Əzim əsri. Üç əsr sonra XIX əsrdə yaranan külli-miqdarda qəzəl nümunələrini nəzərdən keçirərkən aşağıdakı nəticələrə gəldik ki, XIX əsr Azərbaycan qəzəlinin həm müəyyən mənada yüksəliş dövrü, həm də eniş dövrü olmuşdur.

Qəzəl populyarlıq qazanır, xalqın milli-mənəvi dəyərləri sırasında yer alır, muğam məclislərinin bəzəyi olur, hətta maarifçi fikirləri ifadə etmək üçün bir vasitəyə çevrilir. Bunların reallaşması qəzəl ustadlarının sayəsində mümkün idi və Qasım bəy Zakirin, Seyid Əzim Şirvaninin, Nəbatinin, Xan qızı Nətovanın, Mirzə Nəsrullah Baharın, Bixudun, Mir Möhsün Nəvvabın, Fatma xanım Kəminənin, Heyran xanımın, Qasirin, Racinin, Həsənəli xan Qaradağının, Sədi Sani Qarabağının, Məhəmməd Bülbul Qarayağdının, Məhəmməd ağa Cürminin, Əbdülxəlil Yusifin, Əbdülxəlil Cənnətinin, Azər Buzovnalının qəzəlləri bu janrın yeni bir vüsət qazanmasında əvəzsiz rol oynadı. Bu adlar içərisində Seyid Əzim Şirvaninin xüsusi yeri var və əgər Füzulidən sonra “USTADİ-ƏZƏM” “təyinatı” verilsə, bu, Seyid Əzimin qismətinə düşər. Müasiri Ağəli bəy

Nəsehin “Sərdəftəri-əhli-fəzlü ürfan” kimi dəyərləndirdiyi Seyid Əzim, doğrudan da, adları çəkilən əksər XIX əsr şairlərinin mənəvi ustası olmuşdur. Hətta mübahisəli səslənsə də, deməliyi ki, Füzuli olmasaydı, Seyid Əzim poeziyamızda birinci qəzəl ustası kimi şöhrətlənəcəkdik. Seyid Əzim Füzuli ənənələrini yaşadan, lakin bu ənənəni özünün novator-şair keyfiyyətləri ilə zənginləşdirən bir şair idi. Ümumiyyətlə, qəzəldə Füzulidən sonra novatorluq etmək mümkün idi? Seyid Əzim qəzələ yeni ab-hava gətirdi, qəzəlin dili keyli sadələşdi, qəzələ həyatı detallar, real hisslər daxil oldu. Deyək ki, Füzulinin platonik məhəbbətini Seyid Əzimin Yer gözəllərinin sevgisi əvəz elədi. Füzulinin heç bir qəzəlində gözəlin yaşadığı məkanın adı çəkilir. Konkret şəxslərin də adlarına təsadüf etmirik. Amma Seyid Əzimin qəzəllərində coğrafi adlarla (şəhər, çay), tanış adamların ismi ilə qarşılaşırıq: “Kənari-çəşmimə sancıldı oxların ney tək, Sudan qəmiş bitirən Kür kənarına bənzər”, “Neçə məhrur gözəl Şirvanda könlümdən qərar almış, Tənimdən tab, gözədən xəb, əldən ixtiyar almış”, “Səfayi-Kəbəyi-kuyin taparmı şeyxi-hərəm, Əgər yüz il yügürə Mərvdən Səfayə qədər”, “Cürmilə çoxdu bu qəzəlin fərqi Seyyida, Gər simi-şeyrə bir məhəki-ımtiyaz olur”. Qəzəldə zərəfat, yumor, xalqdan gələn şirin, duzlu atalar sözləri və məsəllərə də (hətta süyüşə də) Seyid Əzim divanında rastlaşmaq olar: “Qonşu toyuğu qaz görünür qonşuya, Seyyid, Öz yarıvi tut, özgə nigari nə görəkdir?”, “Yarını əğyar ilə gördü, özün öldürmədi, Adını aşiq qoyub, Seyyiddə hərgiz ar yox”, “Əgər məşuqə mənzurund, get bir şahibaz istə, Bu məşhur bir məsəldir, Seyyida, “qaz vur, qazan doldur”, “Seyyida, yar eşidib nəleyi-zarımı dedi: Bu nə itdir ki, gəlib kuyimə fəryad eylər”, “Səni Yusif bilib, verdim könül mülkündə sultanlıq, Əzizim, nuri-eynim, sən gəda oğlu gədasənmiş”, “Görər əğyar ilə yarını ölməz, İlahi, Seyyiddə bir ar gəlsin”.

Qəzəldə müəyyən bir əhvalatı, aşiq-məşuq münasibətlərini naql etmək (“Gecə xəlvətcə bizə sevgili yar gəlmiş idi” – Nizami) klassik qəzəllərimizdə ayrıca bir xətt təşkil edir. Buna süjetli qəzəl deyilir və Seyid Əzimin belə qəzəlləri sayca az deyil.

*Dünən gecə mənə hərbəz bir səmənbar idi,
Məhi-cəməli ilə gözələrin münəvvər idi.
Başında nəşeyi-mey, xatirimdə zövqü səfa,
Bir əldə türreyi-dilbar, bir əldə sağər idi.
Gecəm o hur cəməlilə ruz tək rövşən,
Yerim behişt-i-bərin, badəm abi-Kövsər idi.
Nə xahiş eyləsəm ol bəzm ara olub hasil,
Nə arzu elasam yərdən müyassər idi.
Xuda keçən gecəni ömrümə hesab eləsin,
Ki, hər dəqiqəsi yüz min günə bərabər idi.
Q qədr axtarasan, ey şahi-diyari-vəfa
Ki, heyl öldü bu Seyyid, qərībə çəkər idi.* [7, s.594]

Seyidin qəzəlləri həyatsevərlik, nikbinlik çalarları ilə oxucuda xoş hisslər oyadır, “axirət fikrini çəkmə, gözəllərdən və gözəllikdən zövq al” – bax, bu fikirləri təbliğ edirdi Seyid, xurafat zülmətinə bürünmüş Şamaxı mühitində bunları söyləmək hünər tələb edirdi. Şərabın, meyin “tərənnumü” isə Xəyyamdan, Füzulidən gəlirdi və ümumiyyətlə, klassik poeziyada mey, meyxana, şərab daha çox simvolik mənə daşıyır. Ancaq S.Əzimin yaşadığı Şamaxı mühitində meyi, meyxanəni məscidə qarşı qoymaq qabaqcadan əcəl kəndirini boynuna dolamaq idi. “Şərab almağa səndən ötrü təndə nəqdi-canım var, Güman etmə ki, bu biçarə Seyyid tənqəst olmuş”. “Qərībə xanəviran, rindi-bipərvadı Seyyid kim, Əlindən cam düşməz, bir çıxıb meyxanədən gəlməz”, “O tərzi-zülfə Seyyid qılmaz imyan, məhəz kafərdir, Çəkar təsbihdən əl, rüşeyi-zünnardan keçməz”, “Seyyida, lələlər aldı ələ mərcani qədəh, Ruhi-Cəmsədi edək şad, içək bir neçə cam”, “Zahidü məscid təmənnasın çox etmə, ey könül, Zahidi bir cügd bil, həm məscidi viranə tut” və s. Ancaq

S.Əzim heç vaxt allahsız olmamışdır, qəzəllərində Qurandan, dini kitablardan gələn sözlər, ifadələr, “Xalıq”, “Allah kərimdir” rədifli qəzəlləri diqqəti cəlb edir.

Seyid Əzimin Füzuli qəzəllərinə nəzirələri çoxdur. Ancaq bunları sadəcə nəzirə hesab etmək doğru olmazdı. Bu qəzəllərdə Seyid Əzimin özünəməxsus şair fərdiyyəti, üslubu diqqəti cəlb edir:

*Can təzələmir ləli-dürəşanı görçək,
Dil xürrəm olur səvi-xuramanını görçək.
Dağlara çıxıb saldı başın sünbül aşğağ.
Ol lələrixün zülfü-pərişanı görçək.
Bu xaki-siyəhdən başımız çərxə ucaldı,
Ol mahirixün gündə bir ehsanını görçək.
Seyidi, elə bildim ki, bəqa suyunu içdim.
Ol səbz-xatın qəlimə fərmanını görçək. [7, s.334]*

Çox maraqlıdır ki, XIX əsr şairlərinin bir çoxu ikili ədəbi həyat yaşayırdılar: bir tərəfdən divan ədəbiyyatına – klassik poeziyaya bağlı idilər, digər tərəfdən, maarifçiliyi təbliğ edirdilər. Elə Seyid Əzimin yaradıcılığı bunun əyani sübutudur.

Qəzəlin XIX əsr dövrü bu zamanın obraz, bədii təsvir ustalıq, orijinal deyim tərzində də yeniliklərlə zəngin idi. Füzulidən qüvvət alan şairləri birmənalı şəkildə təqlidçi adlandırmaq olmaz. Əksinə, elə qəzəl nümunələri yaranırdı ki, onları Füzuli və Seyid Əzim qəzəlləri ilə bir sırada tay tutmaq olar.

*Hər kim ki, hicri yar ilə düşsə dimağidən,
Heç açılırmı könü onun seyri-bağidən..
Yetdikcə gül dodağına mey, bilməzəm atır,
Güldən dodaq nəşəni ya mey dodağından.
Sənsiz bahar açıla, istəməz Bahar,
Nə qönçə bağidən açılar, lələ dağıdən. [6, s.119]*

XIX əsr Azərbaycan poeziyasında qəzəl janrının yüksəlişini, başqa şeir formaları ilə müqayisədə aparıcı mövqeyini qeyd etdik, ayrı-ayrı qəzəl ustalarının yaradıcılığına qısaca da olsa, nəzər yetirdik. Lakin hər bir “çiçəklənmə”nin bir solan dövrü də olur. XIX əsr – Azərbaycan maarifçiliyinin yaranışı, formalaşması və inkişafı dövrü idi, ədəbiyyatda yeni realist meyillər, tendensiyalar, təzə ədəbi janrlar yaranırdı, rus və Qərbi ədəbiyyatı ilə tanışlıq başlamışdı, bu ədəbiyyatlardan ilk tərcümələr edilirdi, yeni tipli məktəblər açılırdı, Axundov və Zərdabi kimi dühalar milli-mənəvi tərəqqi uğrunda mübarizə aparır, beyinləri köhnə, sxolostik düşüncə tərzindən xilas etməyə çalışırdılar. Əlbəttə, bu yeniliyin – yeni düşüncə tərzinin formalaşması tədricən klassik ədəbi meyarların zəifləməsinə, rəqabət gücünün azalmasına səbəb olurdu.

Bu, ədəbiyyatın zamanla, ictimai fikirdə yaranan yeni, mütləqə qəzəl meyllərlə səsələməsi ilə bağlı bir hərəkət idi. Lakin bu o demək deyil ki, klassik şeir formaları, xüsusilə qəzəl sıradan çıxır. Çünki “epiqonçu” adlandırılan şairlərin meydanı hələ geniş idi.

Klassik şeir formalarının strukturu əzəldən sabitliyi ilə diqqəti cəlb edir, deyək ki, nə məsnəvi, nə rübəi, nə mükəmməs, nə müsəddəs, nə də qəzəl heç vaxt öz “qiyafəsini” – formasını dəyişmir. Lakin zaman klassik formalara da öz “möhrü”nü basmış olur. XIX əsr poeziyasında, xüsusilə Seyid Əzim Şirvaninin, Nəbatinin, Nəvəinin, Şamaxı, Qarabağ, Bakı, Lənkəran ədəbi məclislərində iştirak edən bir çox şairlərin qəzəllərində sadələşməyə, xəlqiləşməyə meyil, mümkün qədər mücərrəd və qəliz ərəb-fars sözləri və ifadələrindən qaçmaq qəzəlin yaxın gələcəkdə yeni bir mərhələsinin yaranacağına ümid doğururdu. Bu ümidi isə qəzəlin Füzulidən və Seyid Əzim Şirvanidən sonra böyük ustadı Əliəğa Vahid doğrultdu.

Belə bir dövərdə klassik şeir sanki öz missiyasını başa vurmuş hesab olunurdu, ancaq XX əsrin əvvəllərində, əsasən, iki böyük sənətkar – Mirzə Ələkbər Sabir və Əliəğa Vahid köhnə formalarda islahat işi apardılar (Mollanəsrəddinçi şairləri də unutmaq olmaz). Sabir klassik ənənədən məzmunu, ideyanı yeniləşdirmək naminə əruzdan dördəlli yapışdı, Vahid isə qəzəlin – “köhnə” formanın xəlqiləşdirilməsi, onu xalqa sadə və anlaşılıq tərzdə çatdırılmasına nail oldu. Sonrakı onilliklərdə Süleyman Rüstəm, Mirmehdi Seyidzadə, Bəxtiyar Vahabzadə bu ənənəni davam etdirdilər.

Vahid klassik qəzəlin mistik, bəzən isə həddən artıq mücərrəd örtüyünü çəkib atdı, qəzəldə real insan hisslərini ön plana çəkdi. Vahidin özündən əvvəlki əruz şairlərindən fərqli olaraq dərin fəlsəfi mənalara, ağır urfani fikirlərə, çətin anlaşılan rəmlərə çox da yaxın getmədiyini, ərəb-fars sözlərindən bacardıqca imtina etdiyini, işlətdiyi təşbihlərin, metaforaların sadə, hətta bəzi məqamlarda primitiv olduğunu qeyd edənlər də var. Bununla razılaşmaq çətindir. Vahidin qəzəlləri fəlsəfi mənalara doludur, urfani fikirlərə də rast gəlirik, doğrudur, işlətdiyi təşbihlər, metaforalar, ədəbi təsvir və bədii ifadə vasitələri sadəliyi ilə diqqəti cəlb edir, amma bu sadəlik primitivlik demək deyil. Vahidin qəzəlləri ilə Füzuli qəzəllərini müqayisə etdikdə mənə və məzmun baxımından uçuqun yadadaq qədər ciddi bir fərq görmürük. Füzuli azərbaycanca divanının ilk qəzəldən eşqi tərənnümü edir (“Qəd ənarəl...”), Vahidin qəzəllərində də buna aid onlarla misallar gətirmək olar (“Sevgilim, eşq olmasa, varlıq bir əfsanədir” və s.). Füzuli yarın sitəmindən, cövr və cəfasından şikayət edir (“Nə kəmandarsan, ey mən ki, atıb qəmzən oxun, Yıxdığın seydide nə zəxm, nə peykan görünür”). Vahid də eləcə: (“Uyma hər zülfü qara, sevgili canana, könül, Bu vəfasızlar edərlər səni divana, könül”). Füzuli yar üçün qurban getməyi, hətta gözünü qırpmadan həlak olmağı özünə şərəf bilir (“İldə bir qurban kəsərlər xəlqi-ələm iyd üçün, Dəmbədəm, saatbəsaət mən sənin qurbanınam”), Vahid də son anda ölümü intixab edir: (“Eşq cövründən qutarmaq bir sağalmaz dərdd imiş, Mən bu dərddin çarəsin ölməklə asan etmişəm”), Füzulidə sevdii gözəlin zahiri əlamətlərinin təsvirinə aid onlarla beytlər tapmaq müşkül deyil (“Öylə rənadir, gülüm, sərvə-xuramanın sənin, Kim, görən bir kəz olur, əlbəttə, heyranın sənin”), Vahiddə də hamçının: (“Gözəlim, gül üzünə el hamı heyrandı sənin, Fitnəkər, şux baxışın işvəli ceyrandı sənin”), Füzuli də eşqdə özünü Məcnundan üstün sayır (“Ey Füzuli, dura məndən ala təlimi-vəfa, Nəgəh ər mərqədi – Məcnuna düşərsə güzərim”), elə Vahid də belə düşünür (“Məcnunu mənəm indiki əsrin, hamı Məcnun? Dillərdə mən ondan daha əfsanəyəm indi”). Füzuli urfən şairi idi. Bəs Vahid? Vahid də urfən əhli deyildimi?

*Biz xarəbat əhliyə, meyxanalardan çıxmış, q.
Badələr nuş etmiş, peymanlardan çıxmış, q.
Ataşi-qəmdən nə qorxaq kim, Saməndərxislətk, q.
Şəmilər yandırılmış, pərvanələrdən çıxmış, q.
Pirimiz piri-Muğandır, xadimi-meyxanayik, q.
Rindlər zövqün görüb, divanələrdən çıxmış, q.
Qədri-qiyəməts bizi zənn etmə, Vahid, arif ol, q.
Pürbaha gəncinayik, viranələrdən çıxmış, q. [8, s.49]*

Bu tipli misallların sayını başqa paralellər üzrə də davam etdirə bilərik. Nəhayət, Vahid etiraf edir ki: “Böyük Füzulimizin yadigarı mən özüməm”. Fikrimizcə, bu, çox səmimi etirafdır, ancaq bu o demək deyil ki, Vahid Füzulinin kölgəsidir. Sadəcə olaraq, Vahidin öz boynuna götürdüyü missiya fərqli idi. Füzuli ruhunu və Füzuli ənənəsini yaşatmaq, lakin qəzəli sadə, xalqın başa düşəcəyi, anlayacağı bir tərzdə xalqın özüne çatdırmaq! Təbii ki, Füzulidə dərin, alt qatda gizlənən mənalər, az qala hər beytində super məcazlar diqqəti cəlb edir. Əgər müqayisə cəizsə, deyək ki, Füzuli böyük bir dəryadır, Vahid isə o dəryaya axan gur bir çay.

Ancaq təbii ki, Füzuli və Vahid arasında iki mühüm fərqi mütləq nəzərə çarpdırmaq lazımdır. Professor Azadə Rüstəmovə yazır: “Füzulidə məhəbbət daha çox hissi-assosiativ, ruhi-hiperbolik

məzmununda özünü göstərir. Aşiq-məşuqə münasibətlərində dramatik ehtiraslar sərhəd tanımır, həm də burada məhəbbətin predmeti-gözəllik kateqoriyası əlçatmaz ənginliklərdə olduğu üçün mənəvi-əxlaqi və eləcə də ictimai gerçəkliyin fəci şərhli üstünlük təşkil edir, kədər, izzirab motivi şairin lirik "mən"-inin psixoloji vəziyyətini şərtləndirən başlıca amil rolunu oynayır". "Ruhi-hiperbolik məzmun" – "əlçatmaz ənginliklər" Vahiddə əsas qayə deyil, hətta gözəllərin vəfasızlığından geyilənən məqamlarda belə Vahidi "izzirab motivi"-nin qəhrəmanı saymaq olmaz. Vahid realistdir, mümkün olduqca xəyali sevgilərlə ovunmur, o, yaşadığı dövrün – XX əsrin gözəllərini vəsf edir:

*Bəxtiyar aşiq odur ki, onu cananı sevir,
Binəva bülbülünü öz gülü-xəndanı sevir.
Mən o zülfün azı yüz dəfə bəlasın çəkdim,
Dəli könlüm yenə ol zülfü-pərişanı sevir.
Sevirəm mən o nəzakətli gözəl dilbəri ki,
Musiqi elmini, rəssamı, qəzəlxanı sevir.
Piri könlüm gəlir ilhamə, görərkən hərdən,
Bir nəcabətli gözəl qız, gözəl oğlanı sevir.
Vahidin ovçuluğu olsa da, insafı da var,
Öz kəməndinə düşər etdiyi ceyrəni sevir. [8, s.435]*

İkinci fərqli məqam: Füzuli qəzəllərində konkret olaraq Vətən anlayışı yoxdur. "Vətənimdir, vətənimdir, vətənimdir vətənim!" mısrası yarın-sevgilinin məskəninə aiddir. Vahid isə Azərbaycan qəzəlinə konkret Vətən obrazını – Azərbaycanı gətirir. "Könlüm yenə bülbül kimi şeydayı-vətəndir, Məcnun edən aşığı leyləyi-vətəndir", "Bu şərəfət mənə nəslən qalacaqdır, Vahid, nə qədər xidmət edəm Azərbaycanım üçün", "Vahid, cəhənnəm, istəməsin qoy rəqiblər, sən fəxr qıl ki, Azərbaycan sevir səni". Vahidin qəzəllərində Azərbaycanın şəhərləri, rayonları vəsf edilir, görkəmli musiqiçilər və s. tərənnüm olunur.

Nəticə / Conclusion

Nəhayət, ən vacib bir məsələni qeyd edək: 20-ci əsr əruz ədəbiyyatında Vahid ədəbi məktəbi yarandı. Bu ədəbi məktəbə daxil olan Ələkbər Şahid, Rüstəm Samit, Hacı Mail, Ənvər Nəzərli, Mirhəsım Talışlı, Seyidağa, Əliəğa Bakir, Rəhim Saraylı, Həkim Əoni, Müzəffər Şükür, Ağəmi Buzovnalı, Şahin Fazil, Arif Buzovnalı, İlqar Fəhmi, Gülarə Munis, Lilpar xanım, Xatirə Xatun məhz "böyük Füzulinin yadığı oldun" Vahidin açdığı yolla getdilər, hərəsinin öz fərdi üslubları nəzərə çarpş da, bədii ifadə və təsvir vasitələrində Vahid yoluna sədiq qaldılar. Bu qəzəlxanlar Vahiddən sonra əruz və qəzəl boşluğunu aradan qaldırıb Azərbaycan qəzəlinin müasir – sadə, anlaşılıqlı, səlis dilli nümunələrini yaratdılar. Və onların hər bir qəzəlində "Füzulidən bir dad, bir duz" var.

*Lövhi-ələmdən yudum aşk ilə Məcnun adını,
Ey Füzuli, mən dəxi ələmdə bir eylərəm. [4, s.245]*

Bəş əsrdən çoxdur Füzuli poeziyamızın ab-havasına qarışır, şeirimizin bütün meridianlarda öz rənglərini, poetik naxışlarını qatır. Görkəmli füzulşünas Sabir Əliyev yazırdı ki, "bu saat müasir poeziyada tam və bütöv bir Füzulini axtarmaq, "bax, bu şair Füzulidir" demək mümkün deyil". Amma hər bir şairdə Füzulidən lap kiçicik də olsa, bir hissə var. Mən istədadlı şair Adil Cəmilin bir şeirindəki dörd misra ilə sözümə xitam verirəm:

*Ölməzlik közərir söz ocağında,
O, ölməz sənətin özülü imiş.*

*Ən gözəl şeirini yazan çağında
Hər şair bir azca Füzuli imiş. [1, s.64]*

Ədəbiyyat / References

1. Cəmil, A. "Sözümün canı var". – Bakı: Yazıçı, 1987.
2. Qarayev, Y. "Faciə və qəhrəman". – Bakı: EA nəşriyyatı, 1965.
3. Məhəmməd, F.. "Heyrət, ey büt..." – Bakı: Gənclik, 1989.
4. Məhəmməd, F. Əsərləri, I cild. – Bakı: Azərənşr, 1958.
5. Məhəmməd, F. Seçilmiş əsərləri. – Bakı: Azərənşr, 1988.
6. Poetik Məclislər. – Bakı: Yazıçı, 1987.
7. Şirvani, S. Ə. Əsərləri, I cild. – Bakı: Azərənşr, 1967.
8. Vahid, Ə. Seçilmiş əsərləri, II cild. – Bakı: Azərənşr, 1975.

Мухаммед Физули – Сеид Азим Ширвани – Алиага Вахид – три стопа азербайджанской газели

Вагиф Юсифли

Доктор филологических наук

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА

Резюме. В статье рассматриваются газели великих поэтов Мухаммеда Физули, Сеид Азима Ширвани и Алиаги Вахида. Здесь творчество классиков рассматривается, сравнивается и анализируется по периодам их существования.

У Сеид Азима много назира на газели Физули. Однако было бы неправильно считать их просто назирами. В этих назира-газелях обращает на себя внимание неповторимая поэтическая индивидуальность и стиль Сеид Азима.

Алиага Вахид, с своей стороны, привнес в азербайджанскую газель определенный образ родины – Азербайджана. Хотя газели Вахида привлекают внимание своими сравнениями, метафорами, литературными образами и простотой художественного выражения, в них также присутствуют философские и мистические идсы.

Ключевые слова: газели Физули, газели Сейид Азима и Вахида, художественное выражение, поэтическая индивидуальность